

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. Проведено аналіз основних складових споживчого аспекту продовольчої безпеки — продовольчої доступності, яка є похідною від обсягів та ефективності аграрного виробництва. Визначені напрями політики держави та розроблені методи удосконалення системи державного регулювання забезпечення продовольчої безпеки.

Ключові слова: аграрне виробництво, сектор сільськогосподарських підприємств, продовольча безпека, продукти харчування, продукція тваринництва, інтегральні показники продукції тваринництва.

Summary. The analysis of basic constituents of consumer aspect of food safety is conducted — food availability which is a derivate from volumes and efficiency of agrarian production. Definition of directions of the state policy and the development of methods of improvement of the system of state regulation of assurance of food security.

Key words: agrarian production, sector of agricultural enterprises, food safety, food stuffs, products of stock-raising, integral indexes of products of stock-raising.

Постановка проблеми. Національна безпека будь-якої держави будується на економічній безпеці, однією з найважливіших складових якої є продовольча компетентність. Завдяки їй досягається сталий соціально-економічний розвиток суспільства, його демографічне відновлення.

Для України проблема забезпечення продовольчої безпеки має особливо важливе значення, що зумовлюється сучасним станом розвитку вітчизняного агропромислового комплексу, нарощування виробництва у якому відбувається переважно екстенсивним шляхом. Ситуацію загострюють періодичне «ручне» втручання держави у функціонування аграрного сектору та недореформованість земельного ринку.

Продовольча безпека має розглядатися у рамках країни в цілому та в регіональному аспекті зокрема, що зумовлюється різноманітністю природно-кліматичних умов, соціально-економічним становищем окремих територій, демографічною ситуацією. Задоволення потреб у продовольстві повинно здійснюватися відносно кожної конкретної людини у місцях її проживання. Причому основний тягар у формуванні продовольчої безпеки покладається саме на суб'єкти держави, які несуть безпосередню відповідальність перед населенням за його достатнє забезпечення якісним продовольством.

Вищезазнані обставини роблять актуальним спеціальне дослідження регіонального рівня забезпечення продовольчої безпеки з метою виявлення специфічних для нього чинників і механізмів, уточнення критеріїв і показників, що характеризують продовольчу безпеку. Вирішення цих питань дає змогу розробити окремі механізми реалізації стратегії забезпечення продовольчої безпеки на регіональному рівні та визначити пріоритетні напрями її забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням продовольчої безпеки займалися відомі вчені, серед яких слід виокремити Л. Канторовича,

А. Маршалла, Д. Рікардо, А. Сміта та ін. Питанням державного регулювання забезпечення продовольчої безпеки приділяли увагу українські та зарубіжні вчені. Серед українських авторів слід виокремити таких, як О. Гойчук, В. Бойко, П. Саблук, Ю. Білик, П. Борщевський, Л. Дейнеко, М. Корецький, В. Шамрай та ін. Серед зарубіжних теоретиків питаннями забезпечення продовольчої безпеки займалися такі вчені, як В. Балабанов, Є. Борисенко, Є. Серова та ін. Основи відтворювального підходу до аналізу регіональної економіки, специфіка регіональних ринків розкриті в працях В. Лексина, Р. Маршалової, А. Новосолова, В. Овчинникова, Б. Орлова та ін. Проте дослідження проблем продовольчої безпеки, зокрема у нових економічних умовах, не можна вважати вичерпаними.

Як відомо з трактування Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) — світової організації, що опікується сільським господарством і продовольством, визначеної ще у 1996 році: «продовольча безпека забезпечена у тому випадку, коли всі особи в будь-який час мають фізичний та економічний доступ до безпечного й повноцінного продовольства, достатнього, щоб задовольнити свої фізіологічні потреби і переваги, які необхідні для активного та здорового життя» [1].

Вітчизняні науковці, зокрема В. Бойко, В. Власов, Б. Пасхавер, досліджуючи проблему підтримання прийняттого рівня продовольчої безпеки, справедливо зазначають, що головною компонентою здоров'я нації, нормального відтворення людського потенціалу є доступне збалансоване харчування на основі екологічно чистої продукції. У центрі проблематики продовольчої безпеки стоїть людина — громадянин країни і споживач. Можна сказати, що майбутнє держави, яка ставить за стратегічну мету досягнення стабільності економічного розвитку, нерозривно пов'язане з її здатністю підтримувати власний замкнений цикл виробництва продуктів харчування.

Нестійка динаміка розвитку вітчизняного АПК, внутрішнього продовольчого ринку, а отже, і споживання населенням основних продуктів харчування свідчать про наявність численних суперечностей, які потребують якнайшвидшого розв'язання. Від рівня мобільності та успіху перетворень залежить здатність держави підтримувати одну з найважливіших складових економічної безпеки — продовольчу.

Стратегічною першоосновою існування будь-якого способу виробництва є зростання виробництва продуктів харчування [2, с. 11]. Без цих найцінніших ресурсів нації неможливе її існування, а тому як сам стан, так і механізм забезпечення продовольчої безпеки як системи життєзабезпечення країни є визначальними і важливими чинниками для формування системи економічної і національної безпеки держави [3, с. 22].

На думку науковців, продовольчу безпеку слід розглядати через призму кількох складових. По-перше, забезпечення продовольчої безпеки тієї чи іншої країни, а також її регіонів пов'язано з гарантованим стійким і достатнім рівнем виробництва продовольства, що у повному обсязі забезпечує запити її населення. По-друге, продовольча безпека може бути досягнута тільки тоді, коли гарантовані фізичні й економічні умови населення при доступі до продовольства. По-третє, з метою досягнення продовольчої безпеки продукція сільськогосподарського виробництва повинна стабільно й у достатній кількості поставлятися як на регіональні, так і світові ринки. І останнім елементом продовольчої безпеки є забезпечення населення доброякісним продовольством, що не наносить шкоди його здоров'ю.

Такий підхід вказує на те, що повинно забезпечуватися не тільки виробництво достатньої кількості високоякісного продовольства, але й підтримка адекватних і безперервних поставок сільськогосподарської продукції як на регіональні, так і світові ринки.

Іншими словами, продовольча безпека досягається за наявності відповідних систем та механізмів, що гарантують достатній обсяг виробництва і поставок продовольства й адекватно реагують на ризики, що можуть викликати перебої в цій сфері. Важливо й те, що у вирішенні питань продовольчої безпеки необхідна тісна взаємодія всіх регіонів.

Метою дослідження є аналіз продовольчої безпеки України та формування завдань із забезпечення продовольчої безпеки як складової національної безпеки в сучасних умовах, а також визначення напрямів політики держави та розробка методів удосконалення системи державного регулювання забезпечення продовольчої безпеки.

Основні результати дослідження. На сьогодні для України головним пріоритетом забезпечення належного рівня продовольчої безпеки є насичення ринку власною сільськогосподарською і продоволь-

чою продукцією. Основою сільськогосподарського виробництва є рослинництво і тваринництво, оптимальні параметри існування якого можливі тільки в тандемі природно-технологічного розвитку як рослинництва, так і тваринництва.

На світовому рівні прикладом цього може бути «зелена революція», в результаті якої у 1961–1997 рр. виробництво основних зернових культур збільшилося втричі, спостерігався швидкий ріст продуктів тваринництва і, перш за все, м'яса, — відбулася «м'ясна революція» [4, с. 55].

На виконання доручення Президента України та Кабінету Міністрів України Міністерством аграрної політики України та Українською академією аграрних наук розроблено Проект «Комплексної програми підтримки розвитку українського села на період до 2015 року», в якому, зокрема, сказано, що продовольча безпека держави передбачає захищеність життєво важливих інтересів громадян, за якої держава гарантує фізичну і економічну доступність до життєво важливих якісних та безпечних продуктів харчування відповідно до науково обґрунтованих наборів, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення та гарантує продовольчу незалежність держави.

Б. Пасхавер у статті «Цінова конкурентність аграрного сектору» продовольчу безпеку країни визначає таким чином: забезпечення доступності і достатності продовольчого споживання всім верствам населення переважно за рахунок вітчизняного агропродовольчого виробництва [5, с. 80].

Попри деякі відмінності, спільним для всіх визначень є два ключові моменти: 1) продовольча безпека — це гарантування достатності та доступності продовольчого забезпечення громадян країни; 2) продовольча безпека — це забезпечення громадян країни продовольчими товарами головним чином власного виробництва (як мінімум 70 %) [6, с. 81].

Продовольча безпека країни залежить головним чином від стану розвитку аграрної сфери економіки. Глибока криза аграрного сектору й усього АПК погіршила продовольче забезпечення країни, сировинної бази легкої і харчової промисловості. Скоротився і якісно знизився раціон харчування основної маси населення.

Одним із факторів стабільності продовольчої безпеки є формування відповідних регіонів з наданням відповідних прав щодо її забезпечення. Політологи, соціологи, економісти, спеціалісти всіх рівнів управління України схильні до думки, що процес створення потужних регіональних формувань у майбутньому набере чітких ознак і стане досконалішим елементом розвитку нашої держави [7, с. 10].

На думку експертів Міжнародного інституту порівняльного аналізу, для України найраціональнішим є формування десяти регіонів, які територіально можуть збігатися з такими поняттями, як територіально-виробничі комплекси (табл. 1).

Таблиця 1

Перелік регіонів України з урахуванням політичного, етнічного, транспортного, географічного й соціального факторів

Шифр регіону	Назва регіонів	Області або території, які включені до регіону
I	Східний	Харківська, Сумська, Полтавська
II	Донецький	Донецька, Луганська
III	Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька
IV	Центральний	Кіровоградська, Черкаська
V	Центрально-Подільський	Київська, Чернігівська
VI	Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька
VII	Поліський	Житомирська, Волинська, Рівненська
VIII	Карпатський	Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька
IX	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська
X	Кримський	АР Крим, включаючи м. Севастополь
XI	Столичний	м. Київ

Більшість науковців, розглядаючи проблеми продовольчої безпеки, схилиються до думки, що основним критерієм при розгляді продовольчої безпеки має бути здатність держави гарантовано задовольняти потреби в продуктах харчування населення країни як за звичайних, так і надзвичайних умов, при цьому її забезпечення повинно спиратися на нормальний фізіологічний та інтелектуальний рівні життєдіяльності населення.

Вітчизняні науковці звернулися до розгляду і розв'язання проблем продовольчої безпеки у кінці 90-х років минулого століття, що було викликано результатами тодішньої жорсткої економічної кризи, яка спричинила обвальне падіння сільськогосподарського виробництва [8, с. 34].

Енергетична цінність середньодушового добового раціону харчування має різку диференціацію, сучасний стан якого в Україні наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Індикатори та порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки в Україні [10]

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення [11]	Фактичне значення					
			2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	Не менше 2,5	2,94	3,47	3	2,9	н. д.	2,9
Споживання (в рік/люд.)								
2	м'яса і м'ясопродуктів, кг	Не менше 83	42	45,7	43,1	49,7	52	51,2
3	риби і рибопродуктів, кг	Не менше 20	14,1	15,3	14,3	15,1	14,5	13,4
4	молока і молочних продуктів, кг	Не менше 380	234,7	224,6	225,2	212,4	205,6	204,9
5	яєць, шт	Не менше 290	251,0	252	245	272	290	310
6	цукру, кг	Не менше 38	39,5	40	39,9	37,9	37	38,5
7	картоплі, кг	Не менше 124	133,6	130,4	135	133	127,5	139,3
8	овочів і баштанних, кг	Не менше 161	126,7	118,4	119,5	137,1	144,1	162,8
9	фруктів, ягод, горіхів і винограду (без переробки на вино), кг	Не менше 90	34,8	42,11	14,1	45,6	н. д.	52,6
10	рослинного масла та інших рослинних жирів	Не менше 13	13,6	14,3	14,4	15,4	14,6	13,7
11	хліба і хлібопродуктів, кг	Не менше 101	119,5	115,9	120	111,7	111	110,4

Один із основних підходів управлінських структур державного рівня у сфері виробництва та перерозподілу продукції АПК (харчування) полягає у тому, щоб на оптимальному рівні як із правового, так і економічного погляду здійснювати перерозподіл продукції АПК (харчування) всередині держави з метою забезпечення продовольчої безпеки регіонів і лише після цього розв'язувати проблеми експорту їх за межі України.

Держава повинна забезпечити законодавчу, матеріальну базу для виробників, переробників та усіх інших учасників процесу доставки кінцевого продукту до споживача (населення).

Останніми роками в країні зроблені досить важливі кроки в цьому напрямі. Одним із них можна вважати те, що земля як засіб виробництва одержала, згідно з конституційними положеннями, безпосереднього власника, яким стали жителі сільських територіальних громад. Другим фактором є те, що в Україні набули правове визнання кілька секторів аграрного виробництва: сектор сільськогосподарських підприємств, фермерські господарства, корпоративні структури. Прийнято низку законодавчих актів і програм щодо підтримки сільськогосподарського виробника, а саме:

1) Програма створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку тваринництва на 2005–2010 роки: Постанова КМУ № 557-р від 10.08.2004 р.;

2) Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»;

3) Державна цільова програма розвитку українського села до 2015 року. Введена в дію у 2007 році і повинна стимулювати розвиток економіки України;

4) Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року;

5) Постанова Кабінету Міністрів України про методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки.

Важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки України відіграє вступ країни до СОТ. З цього приводу існує багато думок. Мова йде про державну підтримку АПК, яка планується на рівні 609 млн. дол., а також 5 % від валового виробництва сільськогосподарської продукції. За інформацією міністра аграрної політики, підтримка АПК в такому обсязі існує й нині. Однак основний вплив на функціонування АПК матимуть положення, прийняті Україною у зв'язку з прийняттям країни до СОТ. У цьому випадку важливо проаналізувати вплив зниження тарифних ставок на імпорт сільськогосподарської продукції, що може бути одним з основних ризиків для економіки країни та забезпечення її продовольчої безпеки, а також неможливість використання субсидій для експорту продукції (товару). У цілому в розрізі певного виду продукції можна відзначити такі тенденції.

Зернова галузь. У цьому випадку зниження тарифів на імпорт не буде мати великого значення, оскільки ціна на пшеницю всередині країни значно нижча за світову. Отже, тут ми маємо достатній запас міцності. Те ж саме стосується ячменю та кукурудзи.

Стан справ з *олією* також не викликає занепокоєння. Внутрішня (вітчизняна) ціна на насіння соняшнику є набагато прийнятнішою (привабливішою) для внутрішнього (вітчизняного) виробника. Підтвердженням цього може бути такий факт: після зниження ввізного мита на насіння соняшнику до 15 % у 2005 році обсяги імпорту цієї продукції також знизилися відносно попередніх років.

Щодо *цукру* ситуація інша. Ціна на цукор в Україні дещо вища за світову. З цього погляду тариф на імпорт у розмірі 50 % може відстрашити споживача. Плюс до цього внутрішній ринок буде захищений квотою в обсязі 260 тис. т, на яку буде встановлено мито в розмірі 15 %. На імпорт понад цю квоту накладатиметься мито 50 %.

Найбільшу занепокоєність після вступу України до СОТ може викликати ринок продукції тваринництва. Хоча це досить відносно. Внутрішні ціни на яловичину значно нижчі світових. Отже, зниження митних тарифів не повинно відчутно позначитися

на вітчизняному виробнику, адже яловичина становить близько 80 % в усій структурі експорту м'яса з України. Дещо інша ситуація зі свининою. Основна маса імпортованої свинини надходить у замороженому виді й використовується для промислової переробки (ковбаси, консерви тощо), тоді як вітчизняна продукція використовується у виді свіжого м'яса для домашніх потреб.

Значно складніша ситуація спостерігається у птахівництві та молочному виробництві. Останніми роками ціни на внутрішньому ринку України на м'ясо птиці стали значно вищі за світові. А у зв'язку зі зниженням тарифів на імпорт у вітчизняних виробників майже не залишається шансів конкурувати із програмою СОТ.

Механізми політики забезпечення продовольчої безпеки повинні здійснюватися на державному рівні, оскільки її забезпечення неможливе без централізації і координації дій усіх учасників цього процесу. Тому система продовольчої безпеки регіону повинна враховувати пріоритетність загальнодержавних інтересів у цій галузі, єдність і взаємозв'язок регіонального і національного відтворення і не ставити під загрозу продовольчу безпеку інших регіонів при реалізації власних інтересів.

Якщо ретельно проаналізувати всі загрози продовольчої безпеки, то зрозуміло, що захист від них єдиний — нарощувати власне виробництво. Але головна загроза продовольчої безпеки полягає в тому, що у населення не вистачає стимулів займатися сільським господарством. Цілі галузі сьогодні є нерентабельними. Наприклад, через великий термін окуповуваності — не менш п'яти років — знищено економічний інтерес фермерів до молочного скотарства. Як наслідок у нинішньому році Україна почала імпортувати тваринне масло.

В агропромисловій політиці важливу роль мають відігравати регіональні аспекти, необхідність чіткого врахування природно-кліматичних особливостей кожної зони, пристосування до цих виробничих і ринкових систем. Це стосується не лише розміщення і розвитку галузей рослинництва і тваринництва, спеціалізації, кооперації та інтеграції великого, середнього і малого агробізнесу з визначенням через ринковий попит оптимальних розмірів конкретних виробництв. Мова йде про структурні та якісні ринкові перетворення регіональних моделей АПК з обґрунтуванням проектів не тільки окремих об'єктів, а і всієї регіональної мережі фермерських, кооперативних, корпоративних, спільних з іноземним капіталом господарських систем, переробних підприємств, баз сировини і готової продукції, розташування транспортних артерій і засобів, мережі сучасних обслуговуючих структур, продовольчих магазинів і супермаркетів, тобто про формування цивілізованих регіональних ринків.

Таким чином, на порядок денний потрібно виносити новий стратегічний курс реформування аграрного сектору економіки України, в основу якого мають бути покладені методи виключно антиінфляційного характеру з використанням критеріальної оцінки реального ефекту внутрішніх і зовнішніх інвестицій. Стратегія економічного розвитку АПК повинна забезпечити планомірний відтворювальний процес, збереження і захист довкілля, ресурсного потенціалу, життєдіяльності людей. Велику роль в реформуванні АПК повинно відігравати оптимальне поєднання державних і ринкових регуляторів. Успішне втілення нової аграрної політики дозволить вирішувати комплекс завдань, поставлених перед АПК щодо створення для трудівників села належних умов життя і праці, підвищення рівня забезпечення населення основними продуктами харчування високої якості, розширення експортної орієнтації вітчизняного сільськогосподарського виробництва, підвищення його надійності та забезпечення розвитку на рівні передових в аграрному відношенні країн світу. Виконання всього наміченого комплексу завдань сприятиме вирішенню проблем досягнення продовольчої безпеки нашої держави.

Висновки. Введення сумарного показника інтегральної продукції тваринництва дає можливість, залежно від терміну і економічних обставин, визначити кількість виробленого білка тваринного походження і проводити з цим показником необхідні розрахунки щодо визначення місця і ролі галузі тваринництва у системі продовольчої безпеки країни.

У центрі продовольчої проблематики знаходиться перш за все споживач — громадянин країни, а ключ до розв'язання продовольчих проблем — динамічний розвиток вітчизняного АПК. Разом з тим тут є ще багато проблем.

Останніми роками все більший вплив на розвиток ідей продовольчої безпеки справляє концепція сталого розвитку, яка передбачає взаємозв'язок і дотримання раціональних пропорцій дії економічних, екологічних, технологічних і соціально-демографічних чинників на сільськогосподарське виробництво.

Забезпечення продовольчої безпеки на кожному рівні зумовлюється внутрішніми (економіка цього рівня, у тому числі доходи, обсяг і структура споживання) і зовнішніми (стан продовольчої забезпеченості вищого рівня) чинниками. На стан внутрішньої продовольчої безпеки кожного рівня частково впливає продовольча безпека нижчого рівня ієрархії.

Продовольча проблема належить до категорії глобальних. Для розв'язання продовольчої проблеми недостатньо зусиль окремої держави, а потрібне добре налагоджене співробітництво всіх країн, незалежно від їх суспільного ладу.

За останні 50 років у виробництві продовольства досягнуто істотного прогресу — чисельність людей, що недоїдають і голодують, скоротилася майже в два рази. У той же час, за даними ФАО, загальна кількість голодуючих на землі складає 500–550 млн. осіб, а тих, хто недоїдає — 1–1,3 млрд.

Актуальною продовольчою проблемою є і для країн з перехідною економікою, у тому числі України. Можливості розв'язання продовольчої проблеми безпосередньо пов'язані з вирішенням питань агропромислової сфери економіки. Стратегічною метою реформування агропромислового комплексу України традиційно є підвищення життєвого рівня населення на основі збільшення обсягів виробництва продуктів харчування і продуктивності праці, розвитку науково-технічного прогресу.

Література

1. FAO 1996. Rome Declaration of World Food Security and World Food Summit Plan of Action [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fao.org/wfs/final/>
2. Хорунжий М. Й. Продовольча безпека: соціально-економічна суть, стан і показники / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. — 2003. — № 6. — С. 9–16.
3. Янків М. Аграрна реформа як чинник продовольчої безпеки України / М. Янків // Регіональна економіка. — 2000. — № 1. — С. 22–26.
4. Ковалев Е. В. Мировая продовольственная проблема: новые аспекты / Е. В. Ковалев // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 9. — С. 53–59.
5. Пасхавер Б. Цінова конкурентність аграрного сектору / Б. Пасхавер // Економіка України. — 2007. — № 1. — С. 78–88.
6. Там же.
7. Сільське господарство України за 2006–2011 рік : статистичний збірник [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publ7_u.htm.
8. Суперсон В. І. Системні підходи до вирішення проблем адміністративної реформи у правовому полі України / В. І. Суперсон // Економіка. Фінанси. Право. — 2002. — № 6. — С. 7–14.
9. Саблук П. Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХ столітті / П. Т. Саблук. — К. : ІАЕ, 2001. — 94 с.
10. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2011 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.me.ua/file/link/187457/file/zvit2011.doc>.
11. Порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки держави, визначені Методикою розрахунку рівня економічної безпеки

України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022/4251/0>.

12. Шлапак О. В. Продовольча безпека і роль тваринництва в її забезпеченні / О. В. Шлапак // Економіка України. — 2012. — № 12. — С. 92–96.

13. Шевченко О. О. Регулювання безпеки продовольчої продукції як необхідна умова розвитку продовольчого ринку / О. О. Шевченко // Економіка та держава. — 2008. — № 9. — С. 76–78.